پژوهشنامه خراسان بزرگ

شماره ۴۲ بهار ۱۴۰۰
No.42 Spring 2021
۲۶-۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۹/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۱/۱۵

گونه شناسی تزیینات مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر در شهر مشهد

علیرضا شیخی: استادیار، گروه صنایع‌دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر،تهران، ایران

چکیده

مشهد از دوره صفویه تاکنون، به‌عنوان مرکز مذهبی ایران اهمیت ویژه داشته است. گسترش علوم دینی، هم‌راستا با اهداف حکومتی، منجر به ساخت مدارس فراوانی در دوره صفوی گردید. مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر در مشهد که تا اندازه‌ای از حوادث در امان مانده، تزیینات قابل‌توجه‌ای از زمان ساخت تاکنون را بر جداره‌های خود به یادگار دارد. هدف این پژوهش، بررسی تزیینات مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر شامل کتیبه‌ها و تزیینات گیاهی آن‌ها می‌باشد. پرسش اصلی بر این محور قرار دارد که تزیینات گیاهی مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر چیست و کتیبه‌ها و محتوای نقش‌بسته بر آن‌ها دارای چه درون مایه حدیثی و قرآنی است؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و به‌ویژه بر عکاسی میدانی استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهند تزیینات مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر مربوط به ادوار تاریخی صفوی، قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی است. تکنیک تزیینات، کاشی‌کاری بر سردَرها، ایوان و جداره‌ها، همچنین گچ‌بری، نقاشی، مقرنس و کاربندی است. اصول علمی در انجام کارهای مرمتی دوره معاصر رعایت نشده و بیشتر بازسازی صورت گرفته است. تزیینات، بیشتر ختایی و اسلیمی است و درعین‌حال تزیینات هندسی بر سردَرِ ورودی مدرسه خیرات‌خان خودنمایی می‌کند. خطوط مورد استفاده ثلث، کوفی گلدار و بنایی است و محتوای کتیبه‌ها را می‌توان در هشت گروه احداثی و تاریخی، نام افراد، آیات قرآنی، پند حکیمانه در باب علم، نام امامان، اسماءالحسنی، شهادتین و شعار انقلابی دسته‌بندی نمود.

واژگان کلیدی: مشهد، مدرسه خیرات‌خان، مدرسه میرزا جعفر، تزیینات، کتیبه

Abstract

Mashhad has been of great importance as the religious center of Iran since the Safavid period. The expansion of religious science, along with government goals, led to the construction of many schools in the Safavid period. The schools of Kheirat Khan and Mirza Ja'far in Mashhad, which are somewhat spared from the disaster, have significant decorations that can be seen on its walls. These arts are mainly in the tilework. The purpose of this study was to investigate the decorations of the schools of Kheirat Khan and Mirza Ja'far, including their inscriptions and plant ornaments. The main question is what is the plant decoration of the schools of Kheirat Khan and Mirza Ja'far? and what is the content of the inscriptions and their associated contents? The research method is descriptive-analytical and the data collection is library-centered especially based on photography and field study. The findings showed that the decorations of the schools of Kheirat Khan and Mirza Jafar belong to the historical periods of the Safavid, Qajar, Pahlavi and Islamic Revolution. Decoration techniques include tilework on the porches and walls, as well as plastering, painting, Moqarnas and Carbandi. The scientific principles of contemporary epistemology have not been regarded and much has been rebuilt. The decorations are mostly Khataii and Arabesque; however, the geometric decorations are done on the entrance porch of the Khairat Khan school. Calligraphic inscriptions are used: Sols, the Kufi flower and the content of the inscriptions can be grouped into eight groups: construction and historical, people's names, Quranic verses, wise advice on science, the name of Imams, the names of God, martyrdom and revolutionary slogan.

Keywords: Mashhad, Kheirat Khan School, Mirza Jafar School, Decorations, Inscriptions

*نویسنده مسئول مکاتبات (۰۹۱۵۵۳۳۸۰۱۶) (a.sheikhi@art.ac.ir)

مقدمه

مدارس در ایران دورهٔ اسلامی، بنا به تعالیم و توصیهٔ دینی از جایگاهی ویژه برخوردار بوده است. توسعه و گسترش مدارس پس از عصر سلجوقی و تیموری در دورهٔ صفوی رونق بسزایی یافت و در این راستا، اهداف ایدئولوژیکی دردوره حکومت صفوی نقش مهمی داشت. مشهد در عصر صفوی، با حمایت دربار همراه شد «در حقیقت نیمه دوم سده یازدهم هجری را می‌توان نقطه عطف مدارس شهر مشهد از نظر فزونی دانشمندان و رشد و توسعه علوم دانست به‌طوری‌که مدارس این شهر همانند مدارس اصفهان و نجف در ردیف مهم‌ترین حوزه‌های مدارس دینی قرار گرفت» (خامنه‌ای، ۱۳۶۵: ۱۴). در عصر صفوی ده مدرسه شامل خیرات‌خان، میرزا جعفر، عباسقلی‌خان، حاج حسن، پایین‌پا، نواب، باقریه، فاضل‌خان، ابدال‌خان و ملاتاج ساخته شد (پسندیده و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۶-۵۵). در اثر خیابان‌کشی اطراف حرم در ۱۳۰۷ش و بار دوم در ۱۳۵۴ش و بعد از انقلاب، عداد قابل‌توجهی از این مدارس تخریب و یا بازسازی غیرعلمی شد (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۲۷). آنچه در حال حاضر از این مدارس در مجموعه حرم قرار دارد، مدرسه خیرات‌خان و میرزا جعفر است که دارای تزیینات قابل‌توجهی می‌باشند. این تزیینات شامل کتیبه‌ها و نقوش گیاهی و با تکنیک‌های کاشی‌کاری، نقاشی، گچبری و آجرکاری اجرا شده است. هدف این پژوهش، مطالعه و دسته‌بندی تزیینات دو مدرسه مذکور است و سوال بر این محور قرار دارد که کتیبه‌های به‌کاررفته در مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر دارای محتوایی و تزیینات این دو مدرسه چیست؟ ازآنجاکه تحقیقی به‌صورت ویژه به این مهم نپرداخته است و از جانبی دیگر عدم اطلاع از گونه‌های تزیینات دو مدرسه، ضرورت دارد موضوع تزیین در دو مدرسه، مورد تحلیل و مطالعه قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با مدارس تاریخی و به‌ویژه مدارس مشهد پژوهشگران از سه حوزه به موضوع نگریسته‌اند. دسته اول به کارکرد مدارس و نحوه تکمیل روند بهره‌گیری از این مکان در ادوار تاریخی اشاره داشته و این موضوع را در عصر صفوی بحث می‌کنند که می‌توان به حسین سلطانزاده در کتاب *فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران* و رابرت هیلنبراند در کتاب *تاریخ ایران دوره صفویان* اشاره کرد. دسته دوم به جایگاه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مدارس در ایران پرداخته‌اند، همچون حسین سلطانزاده در کتاب *تاریخ مدارس ایران (از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون)*. دسته سوم منابعی هستند که مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر را بیشتر از منظر معماری مورد مطالعه قرار داده‌اند. امیر سمیعی و همکاران در مقاله *بررسی تطبیقی سیر تحول ساختار و نقش‌مایه‌های مدارس دوره تیموری و صفوی شهر مشهد* به وجود تمایز مدارس این دو دوره از لحاظ ویژگی‌های مفهومی و عملکردی معماری و نیز وجوه اشتراک آن‌ها با دیدگاه غالب از منظر معماری پرداخته‌اند. در مقاله‌ای در دایره المعارف آستان قدس رضوی با عنوان *سیر تحولات تاریخی مدارس* این دو بنا مورد مطالعه کلی قرار گرفته است. همچنین محمد خزایی در مقاله *ساختار و نقش‌مایه‌های مدارس دوره تیموری در خطه خراسان* به اشتراکاتی چون چهار ایوانه بودن، شکل صحن، حجره‌ها و نیز روند رو به جلو تزیینات مدارس به‌ویژه در چهار مدرسه بالاسر، پریزاد، دودر و غیاثیه را مطالعه و احمد ماهوان در کتاب *تاریخ مشهدالرضا* به توصیف مختصری از دو مدرسه بسنده کرده است. کاظم ملازاده در کتاب *دایره المعارف بناهای تاریخی ایران؛ مدارس و بناهای مذهبی* به توصیف کاملی از معماری دو مدرسه خیرات‌خان و میرزا جعفر اهتمام داشته و محمود پسندیده در مقاله *مدارس علوم دینی مشهد در دوره‌ی تیموری و صفوی* نگاهی گذرا به ابعاد معماری و کلیتی از آن را بیان می‌نماید. این نویسنده همچنین در مقاله *گزارشی فشرده از مدرسه علمیه خیرات‌خان* شیوه مدرسه‌سازی و ویژگی‌های کلی معماری آن را بیان می‌کند. علی‌اصغر مقری در کتاب *بناهای تاریخی مشهد* به توصیفی مختصر از معماری این دو مدرسه بسنده کرده است. آنچه در تحقیقات انجام‌شده و به‌صورت جدی مدنظر قرار نگرفته است توصیف و تحلیل محتوایی تزیینات بنای دو مدرسه شامل کتیبه‌ها و تزیینات از عصر صفوی تاکنون است.

روش پژوهش

نوع تحقیق کیفی بوده و روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی می‌باشد. جمع‌آوری مطالب به‌صورت کتابخانه‌ای و به‌ویژه بر یافته‌های میدانی و عکاسی از آثار، استوار است. بر این

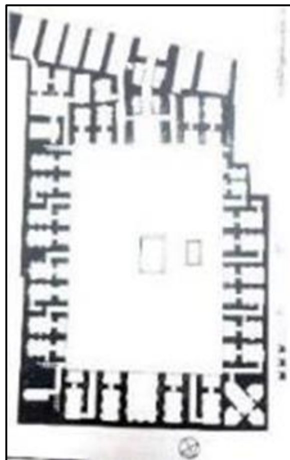
اساس، پس از توصیف مختصری از معماری دو مدرسه به معرفی تزیینات، دسته‌بندی و گونه‌شناسی آن‌ها پرداخته و درنهایت تزیینات به لحاظ مفهوم، کارکرد و محتوا مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته شده است.

مدارس مشهد

در عصر صفوی تعداد ده مدرسه در مشهد ساخته شد. در عصر قاجار و به‌ویژه پهلوی به علت عدم پیگیری در معرض ویرانی قرار گرفتند. در تائید، می‌توان گزارش‌های فریزر جهانگرد انگلیسی را شاهد قرار داد (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۲: ۳۱٦). اختصاص موقوفات متعدد به مدارس و حقوق مکفی طلاب و به‌ویژه توجه شاهان صفوی، مهاجرت بسیاری از علما به مشهد را در پی داشت (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۷). اعتمادالسلطنه معتقد بوده است «بعد از اصفهان، رونق و شکوه مدارس در مشهد متمرکز است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۲: ۵۴۳). مدارس به لحاظ کاربردی در دو گروه قابل‌تقسیم‌اند. مسجد-مدرسه‌ها که کاربرد عبادی آن‌ها کمابیش به‌اندازه کارکرد آموزشی و در مواردی بیش از آن اهمیت داشت و دوم؛ مدارسی که کارکرد آموزشی، یگانه کارکرد آن‌ها بوده است (سلطانزاده،۱۳۹۰: ۴۳-۴۰). «معماران عصر صفوی به مفهوم مدرسه نزدیک‌تر شدند و مدارس به‌صورت بناهای محلی و بومی در آمد» (هیلنبراند، ۱۳۸۰: ۴۷۸). آنچه در مورد مدارس میرزا جعفر و خیرات‌خان به عیان مصداق دارد.

مدرسه خیرات‌خان

مدرسه خیرات‌خان همراه با مدرسه میرزا جعفر در اواخر ۱۳۵۸ش تخریب و دوباره تجدید بنا شد و از سال ۱۳٦۳ش به دانشگاه علوم رضوی تغییر نام داد (عطاردی،۱۳۷٦: ٦۵۰). این مدرسه در ۱۳۱۸/۱۱/۲۰ به شماره ۳۳۳ در فهرست بناهای تاریخی به ثبت رسیده (سمیعی و همکاران،۱۳۹۳: ٦٦) و در حاشیه شمالی بست پایین خیابان و مقابل صحن نو قرار دارد. در دوره شاه‌عباس دوم (۱۰۵۷-۱۰۵۲ق) در سال ۱۰۵۷ق به اتمام رسید. بانی بنا «از صاحب‌منصبان دولت قطب شاهیان حیدرآباد هندوستان» بوده است (عالم زاده،۱۳۹۳: ۲۱۸) مدرسه دارای نقشه مستطیلی شکل و طرح دو ایوانی در دوطبقه به شیوه اصفهانی است؛ شامل تأسیسات ورودی، صحن، ایوان‌ها و حجره‌ها همراه با تزیینات کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، گچبری و کتیبه (ملازاده، ۱۳۸۱: ۹٦) (تصویر ۱). محور پلان مدرسه شمالی جنوبی و در جهت قبله قرارگرفته است.

تصویر ۱: پلان مدرسه خیرات خان (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۴۳)

تزیینات بیرونی مدرسه خیرات‌خان

مدرسه دو ورودی دارد. در اصلی مربوط به عصر صفوی که در جبهه جنوبی بنا تعبیه‌شده و دیگری، دوران اخیر در کنج شمال شرقی مدرسه تعبیه‌شده است. ورودی جنوبی، ایوانی است با طاق جناغی و دارای کتیبه (جدول ۱). جبهه جنوبی، دوطبقه بوده و تزیینات منحصر است به مقرنس‌کاری و کاشی‌کاری در لچکی قوس‌های جناغی ایوان و پنجره‌ها. نقوش کاشی‌کاری در این جبهه شامل کاشی‌های صابونگی گل‌انداز (نقش مورد) در لچکی ایوان و گره‌های هندسی ده تند، هشت و ستاره با رنگ‌های اکر، آبی لاجورد، آبی، فیروزه-ای، قهوه‌ای و مشکی هستند (تصویر ۲).

تصویر ۲: نمای جنوبی مدرسه (مأخذ: نگارنده)

حاشیه باریک قاب مستطیل محیط بر ایوانچه‌ها و لچکی طاق‌های جناغی، نقش طبل و شمسه و بازوبندی به‌صورت یکی در میان، دارد. گل‌انداز لچکی ایوان اصلی به رنگ‌های فیروزه‌ای، اکر، فیروزه‌ای و سیاه و سفید بوده که با حاشیه ظریفی از آجرهای تزیینی قالبی (لوزی) خودنمایی می‌کند (تصویر ۳).

تصویر ۳: تزیین کاشی با طرح هندسی شمسه و طبل و بازوبندی در لچکی نمای جنوبی مدرسه (همان)

سه ردیف ساده کاشی (سیاه- مربع‌هایی با رنگ لچکی‌ها– سیاه) قرنیز ایوان و مابقی قسمت‌ها آجر رگ‌چین ساده است.

جدول ۱: کتیبه‌های بیرونی مدرسه خیرات‌خان (مأخذ: نگارنده)

	محل کتیبه	متن	موضوع	خط	رنگ	تاریخ	تصویر
۱	زیر پاطاق. کتیبه اصلی ایوان	۱	تاریخی و احداثی	ثلث- ۴ کرسی	اکر بر زمینه لاجوردی	۱۰۵۷ هجری	۱
۲	پیشانی در ورودی	۲	قرآنی و احداثی	ریحان	-	-	در حال حاضر وجود ندارد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲۶۰)
۳	زیر دَر	۳	دعایی	-	-	-	در حال حاضر وجود ندارد
۴	پیشانی ایوانی جنوبی	۴	قرانی-دعایی و تاریخی	ثلث	سفید	۱۳۲۵	۲
۵	بخش شمالی جبهه شرقی	۵	پند حکیمانه	ثلث و همین متن به با خط کوفی گلدار	سفید بر زمینه لاجوردی	جمهوری اسلامی	۳
٦	حاشیه سردر جبهه شمالی	٦	اهمیت آموختن علم و معرفت	ثلث و همین متن با خط کوفی	سفید بر زمینه لاجوردی	جمهوری اسلامی	۴

تصاویر ۱ و ۲ و ۳ و ٤: مربوط به جدول ۱ (مأخذ نگارنده)

۱. بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم لقد ثم بناء هذه المدرسه المبارکه بخیراته فی ایام دولت السلطان الاعظم و الخاقان الاکرم مولی ملوک العرب و العجم السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان ابی المظفر شاه‌عباس الثانی الصفوی الموسوی الحسینی بهادرخان خلد الله ملکه و سلطانه و افاض عن العالمین احسانه و قد وفق لبنائه فی حال حیاته و بعد وفاته المرحوم المغفور خیرات‌خان تغمد الله بالغفران فی سنه سبع و خمسین و الف

۲. و قد کان اتمامها بسعی اقل العباد و احوجهم الی رحمه ربه الفتی محمد بن فتح الله الموسوی الحسینی الکاظمی، عفی عنها

۳. بلعنت خداوند و رسول و ائمه هدی گرفتار شود هر که حجره بعلت فروش و غیره خریدوفروش نماید.

۴. نصر من الله و فتح قریب (نصر آیه ۱) لمثل هذا فلیعمل العاملون (الصافات آیه ٦١) تمام شد تعمیر کاشی باهتمام عموم طلاب امید است از طبقات بعد تعمیرات مقدم وظیفه بدارند که باعث توفیقات و تاییدات طلاب فطالله لهم بشودان الله لا یظیع اجر من احسن عمل و کان ذالک بتاریخ غره شهر شعبان المعظم ۱۳۲۵

۵. یا کُمَیْلُ، الْعِلْمُ خَیْرٌ مِنَ الْمَالِ: الْعِلْمُ یَحْرُسُکَ وَأَنْتَ تَحْرُسُ الْمَالَ، وَالْمَالُ تَنْقُصُهُ النَّفَقَةُ، وَالْعِلْمُ یَزْکُو عَلَی الاْنْفَاقِ، وَصَنِیعُ الْمَالِ یَزُولُ بِزَوَالِهِیَا کُمَیْل بْن زِیَادٍ، مَعْرِفَةُ الْعِلْمِ دِینٌ یُدَانُ بِهِ، بِهِ یَکْسِبُ الاْنْسَانُ الطَّاعَةَ فِي حَیَاتِهِ، وَجَمِیلَ الاُحْدُوثَةِ بَعْدَ وَفَاتِهِ، وَالْعِلْمُ حَاکِمٌ، وَالْمَالُ مَحْکُومٌ عَلَیْهِ

٦. قال الامام الصادق: تَفَقَّهُوا فِي اَلدِّینِ فَإِنَّ مَنْ لَمْ یَتَفَقَّهْ مِنْکُمْ فِي اَلدِّینِ فَهُوَ أَعْرَابِيٌّ وَ إِنَّ اَللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ یَقُولُ فِي کِتَابِهِ لِیَتَفَقَّهُوا فِي اَلدِّینِ وَلِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ لَعَلَّهُمْ یَحْذَرُونَ و قال علیه‌السلام لَمَجْلِسٌ أَجْلِسُهُ إِلَی مَنْ أَثِقُ بِهِ أَوْثَقُ فِي نَفْسِي مِنْ عَمَلِ سَنَةٍ علیه‌السلام

تصاویر ٤ و۵: نمای پنجرها و سردر ورودی بخش میانی در جبهه شرقی. مدرسه خیرات خان (همان)

نمای شرقی، شبه ایوان و دوطبقه است. دو طرف آن پنجره‌های جناغی با نقوش اسلیمی و ختایی به رنگ‌های سفید فیروزه‌ای، اکر و قهوه‌ای بر زمینه لاجوردی مزین است. لچکی ورودی، بند اسلیمی و ختایی دارد. دور نغول ایوان را حاشیه ظریف اسلیمی مشکی بر زمینه زرد احاطه کرده است (تصویر ۴). بخش شمال شرقی با پنجره‌های عریض‌تری خودنمایی می‌کند. لچکی طاق جناقی تا پایین پنجره با یک نوار، امتداد یافته و به نقش اسلیمی لاجورد بر زمینه فیروزه آراسته شده است (تصویر ۵). بخشی از این قسمت به انتشارات دانشگاه علوم رضوی اختصاص‌یافته و کتیبه‌ایوان به خط

ثلث و کوفی گلدار، اندرز حکیمانه‌ای از حضرت علی(ع) در مدح علم و برکات آن، خطاب به کمیل بن زیاد آمده است. در چوبی جبهه شمالی، گره چینی با نقش گره ده تند و پیشانی دَر، نقش گره شش است (تصویر ٦). این قسمت دو حاشیه کاشی‌کاری کتیبه و نقوش سنتی دارد. در این کتیبه از بزرگداشت علم و اعتماد به اهل دانش از امام صادق(ع) سخن رفته است. دو سوی این ورودی، به لوحه‌های کاشی با زمینه فیروزه‌ای، مرصع شده است.

تصویر ٦: دَرِ چوبی مدرسه و تزیینات سردر در جبهه شمالی مدرسه خیرات خان (مأخذ: نگارنده)

تزیینات صحن مدرسه خیرات‌خان

صحنی به ابعاد ١٨×٣٦ متر، با دو ایوان جنوبی و شمالی که هم‌ارتفاع با حجره‌های دوطبقه اضلاع صحن است. تزیینات مدرسه اندک است: مختص به کاشی‌کاری هفت‌رنگ در نمای ورودی، لچکی ایوانچه‌ها و ایوان‌های شمالی و جنوبی و گچبری زیر طاق ایوان‌ها و داخل هشتی دَرِ ورودی. مابقی سطوح با آجر پوشیده شده‌اند. کاشی‌کاری‌ها با نقوش اسلیمی و ختایی عمدتاً -بر زمینه لاجورد- بر لچکی ایوان‌ها، ایوانچه‌های طبقه فوقانی و همکف، نقش بسته است (مجموعه تصویری ٧).

بخش تحتانی ایوان جنوبی، ورودی است و طاق کلیل دارد و بخش بالا، حجره بزرگی (کتابخانه یا مدرس) است. تعداد حجره‌ها در کف ٣٣ و در طبقه اول ٣٢ عدد است. هر حجره در طبقه اول شامل یک ایوانچه، درگاه ورودی و فضای حجره بوده و فاقد پستو هستند. حجره‌ها متقارن و ایوانچه دارای طاق جناغی است که پشت بغل یا لچکی آن با کاشی‌های هفت‌رنگ تزیین شده است. پوشش ایوانچه‌های طبقه همکف، به‌صورت نیم‌گنبد اجرا شده و در طبقه دوم، کاربندی گچی دارد.

حیاط با حوضی مستطیل شکل و شش باغچه در اطراف آن طراحی شده است. کف مدرسه سنگ مرمر و حجره‌ها حدود نیم متر از کف حیاط بالاتر قرار گرفته است. راه باریک ورودی به طبقه فوقانی بین هر دو حجره طراحی شده است. پیشانی ورودی و نمای طبقه فوقانی آن مثل نورگیر بالای ورودی ایوان جنوبی با گره چهار قل، با تکنیک گره چینی چوبی انجام شده است. نکته جالب‌توجه در این مدرسه، تعدد تزیینات لچکی-های بناست. انواع تزیینات شامل گل فرنگ، اسلیمی گلدار، اسلیمی و ختایی، اسلیمی در ترکیب با کتیبه و نقوش هندسی است. کتیبه‌ها بیشتر حاوی اسامی مقدس خداوند و حدیث است (جدول ٢). چراغدان فلزی قاجاری از سقف ایوان‌ها آویزان بوده که به زیبایی با نقوش گیاهی قلم‌زنی و مشبک گردیده است.

مجموعه تصویری ۷: بالا از راست: نمایی از مدرسه با ایوان جنوبی، جبهه شرقی و غربی، بالای پلکان به طبقه اول مدرسه.
پایین: کاشی هفت‌رنگ در لچکی حجره‌ها در طبقه همکف و اول مدرسه خیرات خان (همان)

جدول ۲: کتیبه‌های صحن مدرسه خیرات‌خان (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن کتیبه	خط	قالب	رنگ خط	رنگ متن	تاریخ
۱	ترنج لچکی ایوان جنوبی	انا فتحنا لک فتحا مبینا/ نصر من الله و فتح قریب	نستعلیق	ترنج	مشکی	سفید	معاصر
۲	پیشانی پلکان ورودی به طبقه فوقانی در دو طرف ایوان جنوبی و شمالی	یدالله فوق ایدیهم ۱۳۲۵	ثلث	ترنج	سفید	لاجورد	۱۳۲۵
۳	لچکی ایوانچه‌های دو طرف ایوان جنوبی و شمالی	الله الباقی و الله الکافی	ثلث	ترنج	اکر	سبز	معاصر
۴	لچکی ایوان‌های انتهایی دو طرف ایوان جنوبی و شمالی	یا ستار یا غفار	ثلث	بیضی	سفید	لاجورد	معاصر
۵	لچکی ایوان شمالی	انا مدینه العلم و علی بابها ۱۳۲۵	نستعلیق	بیضی	اکر	لاجورد	۱۳۲۵
٦	لچکی ایوانچه‌های انتهایی جبهه شرقی و غربی	نصر من الله و فتح قریب	ثلث	بیضی	سفید	قهوه‌ای	معاصر
۷	پیشانی پلکان ورودی دوم و چهارم به طبقه فوقانی و لچکی ایوانچه‌ها در جبهه شرقی و غربی	یا حجه ابن الحسن العسگری	ثلث	سرترنج	سفید	قهوه‌ای	معاصر
۸	پیشانی پلکان ورودی میانی به طبقه فوقانی در جبهه شرقی و غربی	یا علی	ثلث	سرترنج	اکر	قهوه‌ای	معاصر

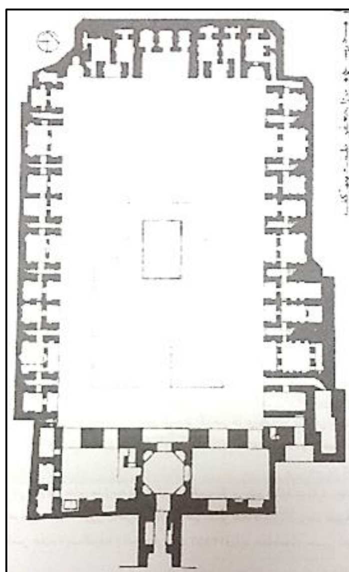
مدرسه میرزا جعفر

تصویر ۸: پلان مدرسه میرزا جعفر (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۵۳)

بنای مدرسه در شمال شرقی حرم مطهر رضوی و ضلع شمالی صحن عتیق واقع‌شده و از آثار دوره صفویه «در حدود ۱۰۵۹ق توسط میرزا جعفر تاجر خراسانی، فرزند محمدتقی مشهدی ساخته شده است» (ملازاده،۱۳۸۱: ۱۰۹). مدرسه در ۱۲۸۵ق توسط محمدناصر خان ظهیرالدوله، والی وقت خراسان، به دستور ناصرالدین‌شاه مرمت شده است. مدرسه ایست مستطیل شکل و پلان دو ایوانی، در دوطبقه مشتمل بر سردر ورودی، هشتی، مسجد، مدرس، کتابخانه،

سرداب، صحن، دو ایوان و سی حجره در طبقه همکف و بیست و هفت حجره در طبقه اول و تزیینات غنی کاشی، مقرنس، گچ، چوب، سنگ، نقاشی و کتیبه. «مدرسه میرزا جعفر که درب آن در میان صحن عتیق واقع است، بهترین مدارس مشهد است و صفا و مکاناً بسیار عالی است» (خراسانی، بی‌تا: ۶۰۵). شیوه معماری مدرسه، اصفهانی است که بیشتر در پی نشان دادن قدرت و شکوه است. مدرسه در ۱۳۵۸ش پس از انقلاب اسلامی توسط آستان قدس رضوی، به‌جز ایوان شمالی و کتابخانه تاریخی با الگوی اولیه بازسازی شد. از موقوفات مدرسه می‌توان کاروانسرای تیغ‌بندی، تیمچه حاج آقاجان، مزرعه قاضی اوغلی و نصف مزرعه سیل آباد و چندین مغازه متصل به مدرسه اشاره داشت که اکنون از این مغازه‌ها اثری نیست. ورودی فرعی نیز وجود داشته که به بازار نقاره‌خانه در جنوب شرقی بنا باز می‌شده است. هشتی ورودی مدرسه در اصل با گنبدی معرق چین، رسمی بندی و نقاشی عصر صفوی آراسته شده بود که در دوره اخیر کاملاً بازسازی و صورت جدیدی گرفته است.

ابعاد صحن ۳۸×۵۷ متر است. در ۱۳۳۵ش حوض بزرگ و دو باغچه شمالی و جنوبی به حوض کوچک‌تر و چهار باغچه تبدیل شد. محور پلان بنا شمالی-جنوبی است (صفا، ۱۳۶۶: ۲۳). کف صحن ۱۱۰ سانتی‌متر از کف ایوان و ایوانچه‌ها پایین‌تر است و ازاره آن تا ارتفاع ۲۸۰ سانتیمتری با سنگ مرمر پوشیده شده است. نمای ایوان‌ها، قوس جناغی است با طاق‌نماهای تزیینی در قسمت جرزها. پوشش ایوان به‌صورت نیم گنبدی و آراسته به مقرنس‌ها گچی است. مقرنس‌ها و قابچه‌های تزیینی زیر آن با اسلیمی مزین شده‌اند.

تصویر ۸: پلان مدرسه میرزا جعفر (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۵۳)

تزیینات بیرونی مدرسه میرزا جعفر

این مدرسه در حال حاضر از جنوب به صحن انقلاب، از شرق به قسمتی از مدرسه خیرات‌خان و بخشی از صحن هدایت، شمال به صحن هدایت و غرب به بست شیخ طوسی محدود است. در پی بازسازی‌های اخیر که قبلاً اشاره شد در نمای بیرونی سه‌طبقه به چشم می‌خورد. این مکان به دانشگاه و علوم رضوی تغییر کاربری داده که با دَرِ اصلی از کنج شمال شرقی به مدرسه باز می‌شود. هنر بکار رفته بر سطوح بیرونی بنا، کاشی‌کاری شامل نقوش گیاهی و کتیبه بوده و متعلق به دوره جمهوریِ اسلامی است. پنجره‌ها با طاق جناغی به‌صورت سه ردیف روی‌هم؛ در جبهه شرقی، شمالی و غربی اجرا شده است. تزیینات کاشی‌کاری این بخش دقیقاً همان است که بر دیواره بیرونی شرقی مدرسه خیرات‌خان دیده شد. البته در تاج پنجره‌ها به‌صورت یک‌درمیان کتیبه و نقش ترنج اسلیمی و ختایی با رنگ زمینه اکر، لاجورد و فیروزه‌ای می‌باشد (تصویر ۹ و جدول ۳).

تصویر ۹: نمای جبهه شرقی مدرسه (نگارنده)

جدول ۳: کتیبه‌های بیرونی جبهه شرقی و ورودی کنج شمال شرقی (دَرِ اصلی دانشگاه) مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن	خط و مضمون	رنگ خط و زمینه	کرسی	تزیین زمینه
۱	پیشانی پنجره‌های طبقه اول در ده ردیف به‌صورت یک‌درمیان	۱	ثلث /جایگاه علم و عالم	سفید بر زمینه لاجورد	۳ کرسی	اسپیرال تک‌رنگ فیروزه‌ای
۲	پیشانی پنجره‌های طبقه همکف دیواره شرقی در ده ردیف به‌صورت یک‌درمیان	۲				
۳	کتیبه سرتاسر ایوان ورودی کنج شمال شرقی مدرسه (در اصلی دانشگاه)	۳	ثلث و تکرار متن با کوفی گلدار/ بزرگداشت عالم و متعلم	سفید اکر بر زمینه لاجورد	یک کرسی	-
۴	تاج ایوان کنج شمال شرقی	دانشگاه علوم رضوی	نستعلیق	سفید بر زمینه لاجورد	-	گیاهی
۵	تاج ایوان کنج شمال شرقی	بسم‌الله الرحمن‌الرحیم	مثنی ثلث	اکر بر زمینه لاجورد	-	-
۶	پاطاق ایوان کنج شمال شرقی	۴	ثلث و تکرار با کوفی گلدار/ آموزش علم و سنت	سفید و اکر بر زمینه لاجورد		اسپیرال فیروزه‌ای

تصاویر جدول ۳: از راست: تصاویر ۱ و ۲- ۳، بسم‌الله مثنی و ٤

۱. قال علی أَیُّهَا اَلنَّاسُ اِعْلَمُوا ان كَمَالَ اَلدِّينِ طَلَبُ اَلْعِلْمِ وَ اَلْعَمَلُ بِهِ الاَ وَ إِنَّ طَلَبَ اَلْعِلْمِ أَوْجَبُ عَلَيْكُمْ مِنْ طَلَبِ اَلْمَالِ إِنَّ اَلْمَالَ مَقْسُومٌ مَضْمُونٌ لَكُمْ قَدْ قَسَمَهُ عَادِلٌ بَيْنَكُمْ وَ ضَمِّنَهُ وَ سَيَفِي لَكُمْ وَ اَلْعِلْمُ مَخْزُونٌ عِنْدَ أَهْلِهِ فَاطْلُبُوهُ.

مَنْ خَرَجَ فِي طَلَبِ اَلْعِلْمِ فَهُوَ فِي سَبِيلِ اَللَّهِ حَتَّى يَرْجِعَ (پیامبر ص)

۲. اَلْعَالِمُ أَفْضَلُ مِنَ اَلصَّائِمِ اَلْقَائِمِ اَلْمُجْتَهِدِ وَ إِذَا مَاتَ اَلْعَالِمُ ثُلِمَ فِي اَلْإِسْلاَمِ ثُلْمٌ لاَ يَسُدُّهَا إِلاَّ خَلَفٌ مِنْهُ (علی ع) مَنْ جَاءَهُ اَلْمَوْتُ وَ هُوَ يَطْلُبُ اَلْعِلْمَ لِيُحْيِيَ بِهِ اَلْإِسْلاَمَ كَانَ بَيْنَ هُوَ بَيْنَ اَلْأَنْبِيَاءِ دَرَجَةٌ وَاحِدَةٌ صدق النبی قال الصادق علیه‌السلام عَلَيْكُمْ اَلتَّفَقُّهَ فِي دِينِ اَللَّهِ وَ لاَ تَكُونُوا أَعْرَاباً فَإِنَّ مَنْ لَمْ يَتَفَقَّهْ فِي الدِينِ لَمْ يَنْظُرِ اَللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ اَلْقِيَامَةِ وَ لَمْ يُزَكِّلَهُ عَمَلاً صدق لامر ما علیه‌السلام.

۳. قال الباقر علیه‌السلام إن الذي يعلم العلم منكم له أجر مثلا أجر المتعلم و له الفضل عليه فتعلموا العلم من حملة العلم و علموه إخوانكم كما علمكموه العلماء و قال الصادق مَنْ عَلَّمَ خَيْراً فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِهِ قُلْتُ فَإِنْ عَلَّمَهُ غَيْرَهُ يَجْرِي ذَلِكَ لَهُ قَالَ إِنْ عَلَّمَهُ اَلنَّاسَ كُلَّهُمْ جَرَى لَهُ قُلْتُ فَإِنْ مَاتَ قَالَ وَ إِنْ مَاتَ صدق الامام علیه الصلوه و السلام

۴. قال رسول‌الله صلی اله علیه والرَحمهَ اَللَّهُ خُلَفَائِي و قِيلَ يَا رَسولَ‌الله وَ مَنْ خُلَفَاؤُكَ قَالَ اَلَّذِينَ يُحيونَ سُنتی وَ يعلمونَها عِبادَ الله.

نمای ورودی کنج شمال شرقی، ایوان بلندی است که با کاشی و آجر آراسته شده است. دَرِ چوبی ورودی با گره ده تند و قوس جناغی دَر، مشبک است و با گره شش آراسته شده است. پاطاق، کتیبه سرتاسری داخل ایوان و سپس فرم کاربندی، در ترکیب با کاشی و مقرنس اجرا شده است. دورتادور ایوان را کتیبه‌ای به ثلث و کوفی گلدار احاطه نموده و بر تاج ایوان دانشگاه علوم اسلامی رضوی و بر جانبین، بسم‌الله به‌صورت مثنی و آرم آستان قدس رضوی با کاشی به اجرا درآمده است (تصویر ۱۰).

جبهه بیرونی غربی چون سایر جبهه¬های شمالی و شرقی تا ازاره دو متری سنگ مرمر بوده و تزیینات شبیه سایر جبهه‌های مذکور است. فقط در این جبهه بیست ردیف پنجره وجود دارد و این در حالی است که در دو جبهه بیرونی شمالی و شرقی ده ردیف پنجره بود. در جبهه غربی، دَرِ چوبی بزرگی تعبیه شده است که به‌مانند دَرِ کنج شمال شرقی، سه قاب تزیینی و با گره ده تند ولی با پیشانی نسبتاً مرتفع و گره شش، گره چینی شده است. پیشانی ورودی، حاشیه‌ای به خط کوفی بنایی با رنگ لاجورد بر زمینه سفید است. کتیبه سوره مبارکه اخلاص به‌صورت تکثیر آینه‌ای است. این قاب آیه ۱۰۹ سوره مائده را در آغوش گرفته است. حاشیه این سردر با سوره علق کتابت شده است. خط این کتیبه مادر و بچه شامل ثلث و کوفی گلدار به رنگ سفید و فیروزه‌ای بر زمینه لاجوردی می‌باشد (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۰: راست: دَرِ کنج شمال شرقی مدرسه میرزا جعفر (همان)

تصویر۱۱: چپ: ورودی جبهه شمالی مدرسه میرزا جعفر (همان)

جدول ۴: کتیبه‌های بیرونی جبهه شمالی و غربی مدرسه میرزا جعفر – دوره معاصر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن	خط و موضوع	رنگ خط و زمینه	کرسی خط	تزیین زمینه	نمونه تصویر
۱	پیشانی پنجره‌های طبقه همکف جبهه شمالی به‌صورت یک‌درمیان	۱	ثلث/ بزرگداشت علم و قرآنی	سفید روی زمینه لاجوردی	۳ کرسی	اسپیرال فیروزه‌ای	۱
۲	پیشانی پنجره‌های طبقه اول جبهه شمالی	۲					
۳	پیشانی پنجره‌های کنج شمال غربی	۳					
۴	پیشانی ورودی جبهه غربی	یوْمَ یَجْمَعُ اَللّهُ اَلرُّسُلَ فَیَقُولُ ماذا أُجِبْتُمْ قالُوا لا عِلْمَ لَنا انک انت علام الغیوب ۱۰۹ مائده	ثلث/ دانایی خداوند/ قرآنی	سفید روی زمینه لاجوردی	ترکیب‌بندی	-	۲
۵	حاشیه پیشانی ورودی جبهه غربی	سوره اخلاص ۴ بار به‌صورت تکرار آینه‌ای	کوفی بنایی/ قرآنی	لاجوردی بر زمینه سفید	-	-	
٦	کتیبه سراسری ورودی غربی	سوره علق	ثلث و کوفی گلدار/قرآنی	لاجورد	یک کرسی	-	۳
۷	پیشانی پنجره‌های طبقه اول در جبهه غربی	۴	ثلث/ بزرگداشت علم و علم‌آموزی و عمل بدان/ قرآنی	لاجورد	۳ کرسی	اسپیرال فیروزه‌ای	۴
۸	پیشانی پنجره‌های طبقه همکف در جبهه غربی	۵					

تصاویر مربوط به جدول ۴: از راست: تصویر شمار ۱، ۲، ۳ و ۴

۱. قال النبی أُطلبوا العلمولو بالصین/ أُطلبوا اَلْعِلْمَ فَرِیضَةٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ/ قال النبی العلم عِلمانِ علم البدانِ و عِلمِ الادیانِ/ قال النبی انَا مَدینه العلمِ و عَلیٌ بابُها/ قال علیٌ علیه‌السلام مَن عَلّمَنی حرفاً فقد صیّرَنی عَبداً/ اِقرا و رَبّک الاکرم الّذی علّمَ بِالقَلَمِ عَلّمَه الانسان ما لا یَعلَم/ واعلمه السّیر و لسنن و سدّدهُ فی الحُکم

۲.مدادِ العُلماء اَفضلُ مِن دماء الشُّهداء ۰ اُطلبوا العِلمَ مِن المَهدِ الی اللحد/ قال الله تعالی و عَلَّمَ آدمَ الاسماء و کُلُّها ثُمَّ عرضهم علیَ الملائکه/ الرَّحمن عَلَّمَ القرآنَ خَلَقَ الانسان عَلَّمَهُ البیان/ قال الله تعالی انمّا یَخشَی الله مِن عِبادِهِ العُلماء/ هَل یستوی الذینَ یعلمونَ والَّذین لا یعلَمونَ

۳.قال علی اَلْعِلْمُ مَقْرُونٌ بِالْعَمَلِ :فَمَنْ عَلِمَ عَمِلَ وَ اَلْعِلْمُ يَهْتِفُ بِالْعَمَلِ فَإِنْ أَجَابَهُ وَ إِلاَّ اِرْتَحَلَ عَنْهُ./فَضْلُ اَلْعَالِمِ عَلَى اَلْعَابِدِ كَفَضْلِ اَلْقَمَرِ عَلَى سَائِرِ اَلنُّجُومِ لَيْلَةَ اَلْبَدْرِ (پیامبر^ص)

۴. طه آیه ۱۱۴/ نمل آیه ۱۶/ الرحمن آیه‌های ۱-۴/ مَنْ طَلَبَ عِلْماً فَأَدْرَكَهُ كَتَبَ اَللَّهُ لَهُ كِفْلَيْنِ مِنَ اَلْأَجْرِ وَ مَنْ طَلَبَ عِلْماً فَلَمْ يُدْرِكْهُ كَتَبَ اَللَّهُ لَهُ كِفْلاً مِنَ اَلْأَجْرِ

(پیامبر^ص)/ بقره آیه ۱۲۹/ آل عمران آیه ۱۶۴.

۵. مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى عُتَقَاءِ اَللَّهِ مِنَ اَلنَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى اَلْمُتَعَلِّمِينَ فَوَ اَلَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا مِنْ مُتَعَلِّمٍ يَخْتَلِفُ إِلَى بَابِ اَلْعِلْمِ إِلاَّ كَتَبَ اَللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَ بَنَى اَللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ مَدِينَةً فِي اَلْجَنَّةِ وَ يَمْشِي عَلَى اَلْأَرْضِ وَ هِيَ تَسْتَغْفِرُ لَهُ وَ يُمْسِي وَ يُصْبِحُ مَغْفُوراً لَهُ وَ شَهِدَتِ اَلْمَلاَئِكَةُ أَنَّهُمْ عُتَقَاءُ اَللَّهِ مِنَ اَلنَّارِ (پیامبر^ص)

مَنْ طَلَبَ اَلْعِلْمَ فَهُوَ كَالصَّائِمِ نَهَارَهُ وَ اَلْقَائِمِ لَيْلَهُ وَ إِنَّ بَاباً مِنَ اَلْعِلْمِ يَتَعَلَّمُهُ اَلرَّجُلُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَكُونَ أَبُو قُبَيْسٍ ذَهَباً فَأَنْفَقَهُ فِي سَبِيلِ اَللَّهِ

تزیینات درونی مدرسه میرزا جعفر

ورودی مدرسه در قدیم از صحن عتیق بوده، اما اکنون ورودی اصلی در کنج شمال شرقی واقع در صحن هدایت است. دَرِ ورودی به دالان شرقی و شمالی راه دارد که متعلق به کلاس-های درس و اتاق استراحت طلاب و دانشجویان است. صحن شکل مستطیلی به ابعاد ۳۸×۵۷ متر بوده که با سنگ-های شش‌ضلعی پوشیده شده است. «مجموعاً دارای ۸۵ اتاق است و در کنار هر دو اتاق طبقه اول، پلکانی است که ممر طبقه بالا محسوب می‌شود» (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۵۲) دارای دو در ورودی بوده یکی صحن عتیق و دیگری بازارچه نقیب (نقاره‌خانه) (همان: ۱۵۴) اکنون دارای سه دَر است. صحن مدرسه حدود ۱۱۰ سانتی‌متر از کف صحن‌ها، پایین‌تر است. تزیینات در نمای صحن منحصر است به کاشی، چوب، مقرنس و نقاشی روی گچ. ازاره تا حدود ۲۵۰ سانتی-متر سنگی است و جداره‌ها کاشی‌کاری‌اند. هشتی ورودی مدرسه از صحن عتیق «در اصل، گنبد عرقچینی، رسمی-بندی گچی و نقاشی‌های زیبای عصر صفوی زیبایی خاصی داشته است که در دوره اخیر، نوسازی شده و شکل جدیدی به خود گرفته است» (ملازاده،۱۳۸۱: ۱۰۹) (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: نمای صحن مدرسه میرزا جعفر (همان)

جبهه جنوبی

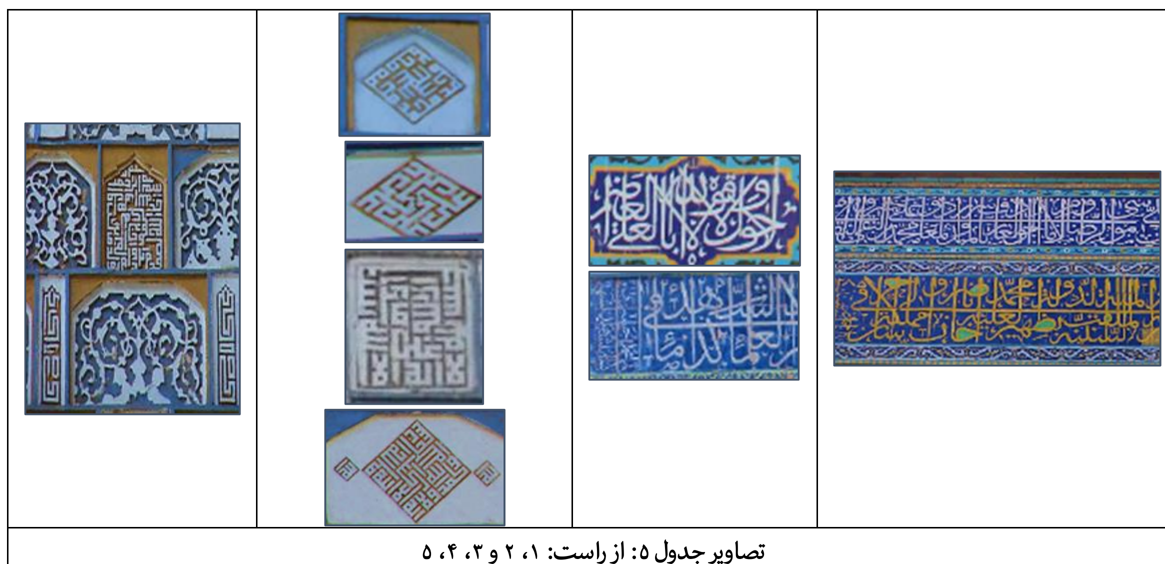
ایوان جنوبی به ابعاد ۷/۵ متر عرض، ۲/۵ متر عمق و حدود ۱۶ متر ارتفاع. ایوانی بلند با قوسی جناغی. دَرِ چوبی مرکزی، هشتی ورودی صحن عتیق را به صحن متصل می‌کند. سه پنجره چوبی؛ یکی با قوس جناغی و دو دیگر با شکل مستطیل با گره چهارقل با تکنیک گره چینی اجرا شده و نور هشتی را تأمین می‌کنند. کتیبه کاشی‌کاری ایوان، تزیینات کاشی و آثار گچی را جدا می‌کند. قاب‌های متعدد زیبای گچی عصر قاجار-با نقاشی اسلیمی و رنگ‌آمیزی اکر و آبی- با نغول‌ها و مقرنس دو گوشه به آسمانه ایوان می‌رسند. دو کتیبه یکی سرتاسری که نمای ایوان را دور می‌زند و دیگری بر پیشانی ایوانبه قلم ثلث نقش بسته است. (تصویر ۱۳) کتیبه‌های بنایی بسیار زیبایی بر بالای کتیبه سرتاسری داخل ایوان ،گچبری شده که گاه آینه‌ای و یا قرینه در دو طرف ایوان کار شده‌اند(جدول ۵). در جدول، چهار مورد اول با تکنیک کاشی و مابقی با گچ اجرا شده‌اند.

تصویر ۱۳: ایوان جنوبی مدرسه (همان)

جدول ۵: کتیبه‌های ایوان جنوبی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

	محل	متن و موضوع	خط	رنگ خط	زمینه	کرسی	تاریخ	تصویر
۱	دورتادور ایوان	۱/ صلوات بر امامان	ثلث	سفید	لاجورد	۲	۱۴۰۴	
۲	پیشانی ایوان	قد وقف بعماره هذه المدرسه بعد ما درست آثارها امتثالا لامر السلطان الاعظم و الخاقان الافخم آدام الله ایام دولته اقام الله اعلام نصرته نصیر المله السنیه الملقب بظهیر الدوله العلیه محمدناصر خان والی مملکت خراسان فی ۱۲۸۵ کتبه احمد بن الشهید	ثلث	اُکر	لاجورد	۴	۱۲۸۵	۱
۳	بالای قاب مستطیل تزیینی و زیر کتیبه اصلی	بسم‌الله الرحمن الرحیم لاحول و لا قوه الا بالله العلی العظیم	ثلث	سفید	لاجورد	-	-	۲
۴	کتیبه سرتاسری داخل ایوان	۲	ثلث	سفید	لاجورد	۲	۱۲٦۲	۳
۵	بالای کتیبه سرتاسری داخل ایوان اطراف پنجره میانی	سبحان‌الله و الحمدالله و لا اله الا الله و الله‌اکبر همراه با دو بار علی و یا الله/ لا اله الا الله محمد رسول‌الله علیا ولی‌الله / الله، محمد/ علی	بنایی	داخل یک لوز به‌صورت چلیپایی				۴
		یا احد به‌صورت آینه‌ای در دو کادر مقابل هم		در قالب مستطیل				

تصاویر جدول ۵: از راست: ۱، ۲ و ۳، ۴، ۵

-اللهم صلی علی رسولک محمد المصطفی و ولیک امیرالمؤمنین و سید الاوصیا علی المرتضی و سیده النسا العالمین فاطمه الزهرا و السیدالسند والامام المعتمد الحسن المجتبی و الامام الوحید الحسین الشهید بکربلا و السید الرکع الساجد علی بن الحسین زین الاتقیاء و مظهر العلوم محمدبن علی الباقر امام الاصفیا و محیی آثار الشریعه جعفرمحمد الصادق و امام الازکیا و الزکی العالم الحفی موسی بن جعفر امام النجبا و امام المظلوم و الغریب و المغموم علی بن‌موسی‌الرضا و امام الجواد العارف باسرار المبدا و المعاد محمدبن علی التقی خیر النقبا الامام السهام و البدر التمام علی بن محمد النقی امام هادی و کهف التقی و المدفون بسّر من رای حسن ابن علی العسکری مزیل الهوی و صل علی صاحب الدعوه النبویه و الولایه العلویه امام الانس و الجان الحجه القائم صاحب الزمان موردا قل لا تسئلکم علیه اجرا الا الموده فی القربی ۱۴۰۴

۲-قال سید المرسلین و خاتم النبیین علیه و آله و سلم اطلبوا العلم من المهد الی اللحد و علیه‌السلام عنه الارواح طیور سماویه فی قفاص اَشباحُ البشریه اذا التفت بالعلم صارت ملاءکه و اذا التفت بالجهل صارت حشرات الارض و علیه اسلام عنه مداد العلماء کالدماء الشهدا فی ۱۲٦۲ کتبه محمدحسین الشهید مشهدی فی ۱۲٦۲.

دو حجره در هر طرف ایوان، همراه با دو جرز کاشی‌کاری شده وجود دارد. این کاشی‌کاری با نقوش گلدان اسلیمی و یا واگیرهٔ اسلیمی و ختایی با رنگ غالب زرد و لاجوردی کار شده‌اند. پیشانی طبقات به کتیبه مزین شده و داخل ایوانچه‌ها، با کاربندی ساده‌ای گچ‌بری شده است (تصویر ۱۴) (جدول ٦).

تصویر ۱۴: تزیینات کاشی‌کاری سمت راست ایوان جنوبی مدرسه (همان)

جدول ٦: کتیبه‌های جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	رنگ خط	زمینه	کرسی	نمونه تصویری
۱	پیشانی جرز اول سمت راست و پیشانی اولین جرز سمت چپ ایوان	۱ استفاده صحیح از علم و خشوع	سفید	سبز	ترکیب‌بندی	
۲	پیشانی طبقه همکف حجره اول و دوم- سمت راست ایوان و حجره اول و دوم سمت چپ ایوان	۲ پند حکیمانه در بلندی طبع/ مقام عالم	سفید	لاجورد	۲	
۳	پیشانی جرز دوم از سمت راست ایوان و جرز دوم سمت چپ	۳ روزی جویندگان علم/ سخن اندک	زرد	لاجورد	۳	

۱.[قال الحسین] علیه السلم مَنْ أَرَادَ حَدیثَ لِمَنْفَعَةَ اَلدُّنْیَا لَمْ یَکُنْ لَهُ فِي اَلْآخِرَةِ نَصِیبٌ وَ مَنْ أَرَادَ اَلْآخِرَةِ أَعْطَاهُ اَللَّهُ تعالی خَیْرًا

قال الله تعالی یَرْفَعِ اَللَّهُ اَلَّذِینَ آمَنُوا مِنْکُمْ وَ اَلَّذِینَ أُوتُوا اَلْعِلْمَ دَرَجَاتٍ [مجادله آیه ۱۱] قال الله تعالی انما یخشی الله من عباده العلماء [فاطر آیه ۱۳۷]

۲.قال امیرالمومنین علیه‌السلام لَوْ ضَرَبْتُ خیشوم المومن بِسَیْفِي هَذَا علی ان یبغضنی ما ابغضنی جرره فی سنه ۱۲۸۵

قَالَ اَلرِّضَا عَلَیْهِ اَلسَّلاَمُ : مَنْ لَقا فَقیراً مُسْلماً فَسَلَّمَ عَلَیْهِ خِلاَفَ سَلاَمِهِ عَلَی اَلْغَنِيِّ لَقِيَ اَللَّهَ یَوْمَ اَلْقِیَامَةِ وَ هُوَ عَلَیْهِ غَضْبَانُ.

قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله و سلم افضل العالم علی العابد کفضلی علی ادنی رجل من امتی فی سنه ۱۲۸۵

قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله لِسَانُ اَلْعَاقِلِ وَرَاءَ قَلْبِهِ و قَلْبُ اَلْأَحْمَقِ وَرَاءَ لِسَانِهِ فی ۱۲۸۵

۳.قال الله تعالی یا ارض لا تزرق عبادی الا بکد الیمین و عرق الجبین الاطالب علم المشقه احمد فی ۱۲۸۵

قال الرضا علیه‌السلام کَانَ اَلْعَابِدُ مِنْ بَنِي إِسْرَائِیلَ لاَ یَتَعَبَّدُ حَتَّی یصمت عَشْرَ سِنِینَ.۱۲۸۵

جبهه شمالی

ایوان شمالی متناظر ایوان جنوبی به همان سبک و سیاق آراسته شده است فقط، سه دَر، ایوان را به فضای پشتی متصل نموده و راه‌پله باریکی آن را به حیاط مرتبط می‌کند. زیر کتیبه اصلی داخل ایوان به نقوش شش‌ضلعی قاجاری مزین به گل‌های چهار پَر بر زمینه زرد است. بالای سه دَر ایوان، کتیبه و پیشانی آن را پنجره‌های گره چینی با چوب چنار و گره هشت آراسته است. بالای کتیبه اصلی داخل ایوان، با یک ردیف قاب گچی از درختان و بالاتر قاب‌های گچی اسلیمی و خطوط بنایی نامنظم چیدمان شده است (مجموعه تصویری ۱۵)(جدول ۷ و ۸).

مجموعه تصویری ۱۵: نمای ایوان شمالی مدرسه، تزین کاشی و کتیبه‌های گچی و نقاشی روی گچ

جدول ۷: کتیبه‌های ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	خط	رنگ متن	رنگ زمینه	تاریخ	کاتب	نمونه تصویر
۱	کتیبه دورتادور ایوان	آیه‌الکرسی	ثلث	سفید	لاجورد	۱۲۸۵	احمد بن الشهید المشهدی	۱
۲	پیشانی ایوان	سوره کوثر	ثلث	زرد	لاجورد	۱۴۲۱		
۳	بالا و پایین مستطیل تزیینی زیر کتیبه سرتاسری ایوان	بسم‌الله الرحمن الرحیم / لا اله الا الله/ محمد رسول‌الله	ثلث در قاب ترنجی	زرد	لاجورد			۲
۴	ابتدای حاشیه قوس بالای ازاره	۱ احداثی	نستعلیق	سفید	لاجورد			
۵	بالای درهای ایوان	۲ نیکوکاری و طاعت/ نوید پیروزی مسلمانان	ثلث	زرد	فیروزه‌ای	۱۱۳۲		۳
۶	کتبه سرتاسری داخل ایوان	آیه‌الکرسی	ثلث و کوفی	زرد فیروزه‌ای بر زمینه لاجورد				
۷	بالای کتیبه اصلی داخل ایوان	۳	بنایی	کادر مستطیل				

تصاویر جدول ۷: از راست: تصویر ۱. وسط ۲. چپ: ۳

۱. بسعی و اهتمام عالیحضرت استاد محمدحسین کاشی‌پز قزوینی صورت اختتام یافت. و بسعی اهتمام سعادت نشانی استاد علی‌اکبر معمار کاشانی این عمارت خجسته تعمیر یافت

۲.بسم الله الرحمن الرحیم الدروس حرف التبرر فی تاریخ ربیع الثانی الف ۱۳۲ دو بار در طرفین- انا فتحنا لک فتحا مبینا نصر من الله و فتح قریب

۳. سبحان الله له/ سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر لا حول و لا قوت الا بالله العلی العظیم/ سوره اخلاص/ لا اله الا الله/ سبحان الله/

جدول ۸: کتیبه‌های جبهه شمالی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	رنگ خط	زمینه	کرسی	توضیح
۱	پیشانی جرز اول سمت راست و پیشانی اولین جرز سمت چپ ایوان	۱ دسته‌بندی مردم. اقسام علم شامل هستی‌شناسی، اخلاق و فقه در امور فردی و اجتماعی	سفید	سبز	ترکیب‌بندی	تزیین کاشی و ترکیب‌بندی کتیبه‌های آن مانند جبهه جنوبی در جدول ٦ است.
۲	پیشانی طبقه همکف حجره اول و دوم- سمت راست ایوان و حجره اول و دوم سمت چپ ایوان	۲ شرافت علم. بی‌ارزش بودن علم بدون عمل. کمال دین در کسب علم و عمل بدان	سفید	لاجورد	۲	
۳	پیشانی جرز دوم از سمت راست ایوان و جرز دوم سمت چپ	۳ قدردانی از معلم. فریضه بودن علم‌آموزی	زرد	لاجورد	۳	

۱.قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله الناس عالِم و متعلم و الباقی کالهمج الرعاع صدق رسول‌الله فی ۱۲۸۵

قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله إنَّمَا اَلْعِلْمُ ثَلاَثَةٌ آيَةٌ مُحْكَمَةٌ أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ فی سنه ۱۲۸۵

۲. قال الامام علیه‌السلام العالِمُ کالذهب و المتعَلم کالفضه و سایر الناس کالرصاص فی ارض

قال ابوعبدالله الصادق علیه‌السلام عَالِمٌ يُنْتَفَعُ بِعِلْمِه أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ أَلْفَ عَابِدٍ فی ۱۲۸۵

قال ابو عبدالله جعفر الصادق علیه‌السلام اَلْعَالِمَ لَمْ يَعْمَلْ بِعِلْمِهِ زَلَّتْ مَوْعِظَتُهُ عَنِ اَلْقُلُوبِ كَمَا يَزِلُّ اَلْمَطَرُ عَنِ اَلصَّفَا فی ۱۲۸۵

قال امیرالمومنین علیه‌السلام أَيُّهَا اَلنَّاسُ اِعْلَمُوا أَنَّ كَمَالَ اَلدِّينِ طَلَبُ اَلْعِلْمِ وَ اَلْعَمَلُ بِهِ أَلاَ وَ إِنَّ طَلَبَ اَلْعِلْمِ أَوْجَبُ فی ۱۲۸۵

۳.قال الرضا علیه‌السلام مَنْ لَمْ يَشْكُرِ اَلْمُنْعِمَ مِنَ اَلْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اَللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ مشقه فی رجب ۱۲۸۵

قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله طَلَبُ اَلْعِلْمِ فَرِیضَةٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ أَلاَ وَ إِنَّ اَللَّهَ یُحِبُّ بُغَاةَ اَلْعِلْمِ

سمت شرقی بنا شامل حجره‌های کوچک و بزرگ است. ایوانچه‌های میانی، طاق و خنچه پوش دارد و ایوانچهٔ طبقه فوقانی با طاق جناغی اجرا شده است. تمامی سطوح کاشی‌کاری و طرح تزیینی آن اسلیمی و ختایی است. پنجره‌های چوبی با گره چهار قل، گره چینی شده و سقف ایوان‌ها با کاربندی مزین شده است. کتیبه‌ها بر پیشانی حجره‌ها با خط ثلث و رنگ سفید بر زمینه لاجوردی نقش بسته و بر پیشانی ورودی‌ها به رنگ زرد بر زمینه لاجوردی می-باشد (جدول ۹).

جدول ۹: کتیبه‌های دوجدارهٔ شرقی مدرسه میرزا جعفر از راست (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	خط	رنگ خط	کرسی	نمونه تصویر
۱	پیشانی ورودی‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ۸ کتیبه	۱ بزرگداشت مباحثه و علم. گشادگی علم. تحصیل حلم. ترویج علم. تحصیل علم حلال و حرام	ثلث بر زمینه لاجوردی	زرد	۲	
۲	پیشانی حجره‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ٦ کتیبه	۲ شرافت علم. آمرزش عالم در آخرت. پیان خدا از عالم. داغ از دست رفتن عالم. اجر عالم و متعلم		سفید		

۱.[قَالَ مُوسَی بْنُ جَعْفَرٍ] مُحَادَثَةُ اَلْعَالِمِ عَلَی اَلْمَزْبَلِ خَیْرٌ مِنْ مُحَادَثَةِ اَلْجَاهِلِ عَلَی اَلزَّرَابِیِّ/ قال الرضا علیه‌السلام [السماح] شجره الخافی الجنه تَعَلَّقَ بِغُصْنٍ مِنْ أَغْصَانِهَا دخلنی فی اَلْجَنَّةِ ۱۲۸۵/ قال اَللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ تذَاکُرُ اَلْعِلْمِ بَیْنَ عِبَادِي مِمَّا یحْیِي اَلْقُلُوبُ اَلْمَیْتَةُ فی سنه ۱۲۸۵/ قال النبی صلی‌الله علیه و آله مَا جمع شی اِلَی شی اَفضَلُ مِن حلما الی علم فی ۱۲۸۵/ قال علی علیه السلم کُلُّ وِعَاءٍ یَضِیقُ بِمَا جُعِلَ فِیهِ إِلاَّ وِعَاءُ اَلْعِلْمِ فَإِنَّهُ یَتَّسِعُ بِهِ/ قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله مَا تَصَدَّقَ اَلنَّاسُ بِصَدَقَةٍ مِثْلَ عِلْمٍ یُنْشَرُه فی ۱۲۸۵/ قال علی(ع): مَنْهُومَانِ لاَ یَشْبَعَانِ طَالِبُ عِلْمٍ وَ طَالِبُ دُنیا صدق علیه االسلام فی ۱۲۸۵/ قال علی لَیْتَ اَلسِّیَاطَ عَلَی رُئوسِ أَصْحَابِي حَتَّی یَتَفَقَّهُوا فِي اَلْحَلاَلِ وَ اَلْحَرَامِ. فی ۱۲۸۵

۲.قال النبی أَیُّمَا نَاشٍ نَشَأَ فِي اَلْعِلْمِ حَتَّی یَکْبَرَ أَعْطَاهُ اَللَّهُ یَوْمَ اَلْقِیَامَةِ ثَوَابَ اِثْنَیْنِ وَ تسعینَ صِدِّیقاً فی ۱۲۸۵/ قال النبی یَقُولُ اَللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لِلْعُلَمَاءِ یَوْمَ اَلْقِیَامَةِ إِنِّي لَمْ أَجْعَلْ عِلْمِي وَ حِلْمِي فِیکُمْ إِلاَّ وَ أَنَا أُرِیدُ أَنْ أَغْفِرَ لَکُمْ عَلَی مَا کَانَ مِنْکُمْ/ قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله اَلْعَالِمُ وَ اَلْمُتَعَلِّمُ شَرِیکَانِ فِي اَلْأَجْرِ وَ لاَ خَیْرَ فِي سَائِرِ اَلنَّاسِ صدق النبی ۱۲۸۵/ قال علی علیه‌السلام مَا أَخَذَ اَللَّهُ عَلَی أَهْلِ اَلْجَهْلِ أَنْ یَتَعَلَّمُوا حَتَّی أَخَذَ عَلَی أَهْلِ اَلْعِلْمِ أَنْ یُعَلِّمُوا فی ۱۲۸۵/ قال النبی لاَ غِبْطَةَ إِلاَّ فِي اِثْنَیْنِ رَجُلٍ آتَاهُ اَللَّهُ مَالاً فَسَلَّطَهُ عَلَی هَلَکَتِه فِي اَلْحَقِّ وَ رَجُلٍ آتَاهُ اَللَّهُ اَلْحِکْمَةَ فَهُوَ یَقْضِي بِهَا وَ یُعَلِّمُهَا فی ۱۲۸۵/ قال ابوعبدالله جعفر الصدق علیه السلم إِذَا مَاتَ اَلْمُؤْمِنُ اَلْفَقِیهُ ثُلِمَ فِي اَلْإِسْلاَمِ ثُلْمَةٌ لاَ یَسُدُّهَا شَيْءٌ

جبهه غربی از نظر تزیینات و کتیبه دقیقاً شبیه جبهه شرقی است. (جدول ۱۰).

جدول ۱۰: کتیبه‌های جدارهٔ غربی مدرسه میرزا جعفر از راست (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	خط	رنگ خط	کرسی	توضیح
۱	پیشانی ورودی‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ۸ کتیبه	۱ شرافت علم. علم‌آموزی. تمجید از علم و ادب و بیزاری از نادانی. خیر در دانستن حلال و حرام	ثلث بر زمینه لاجوردی	زرد	۲	تزیین کاشی و ترکیب‌بندی کتیبه‌های آن مانند جبهه جنوبی در جدول ۹ است.
۲	پیشانی حجره‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ٦ کتیبه	۲ تمجید بحث در علم. تکریم سخاوت. تشویق به علم‌آموزی. مصرف علم در راه صحیح. دوستداری خداوند عالم را		سفید		

۱.الدنیا وَ اَلْآخِرَةَ عَدُوَّانِ مُتَفَاوِتَانِ وَ سَبِیلاَنِ مُخْتَلِفَانِ فی ۱۲۸۵/ قال النبی صلی‌الله علیه و آله نَوْمٌ مَعَ عِلْمٍ خَيْرٌ مِنْ صَلاَةٍ عَلَى جَهْلٍ

فی ۱۲۸۵/ قال علیه السلم مَنِ اتَّجَرَ بِغَيْرِ فِقْهٍ فَقَدِ ارْتَطَمَ فِي اَلرِّبَا/ إِذَا عَلِمْتُمْ فَاعْمَلُوا بِمَا عَلِمْتُمْ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ فی ۱۲۸۵ دو بار تکرار شده/ طالب العلم احبه الله و احبه الملائکه و لا یحب العلم لا لسعیده فی سنه ۱۲۸۵/ قال الامام [علی] علیه السلم لاَ غِنَى كَالْعَقْلِ وَ لاَ فَقْرَ كَالْجَهْلِ وَ لاَ مِيرَاثَ كَالْأَدَبِ/ حَدِيثٌ فِي حَلاَلٍ وَ حَرَامٍ تَأْخُذُهُ مِنْ صَادِقٍ خَيْرٌ مِنَ اَلدُّنْيَا وَ مَا فِيهَا فی ۱۲۸۵.

۲. قال رسول‌الله صل الله علیه و آله اَلْجُلُوسُ سَاعَةً عِنْدَ مُذَاكَرَةِ اَلْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَى اَللَّهِ تَعَالَى مِنْ الف غزوه و قِرَاءَةِ اَلْقُرْآنِ كُلِّهِ فی ۱۲۸۵/ قال الرضا علیه‌السلام اَلسَّخِيُّ قَرِيبٌ مِنَ اَللَّهِ و قَرِيبٌ مِنَ اَلْجَنَّةِ و قَرِيبٌ مِنَ اَلنَّاسِ و بَعِيدٌ مِنَ اَلنَّارِ وَ اَلْبَخِيلُ بَعِيدٌ مِنَ اَللَّهِ و بَعِيدٌ مِنَ اَلْجَنَّةِ و بَعِيدٌ مِنَ اَلنَّاسِ فی ۱۲۸۵/ سَاعَةٌ مِنْ عَالِمٍ يَتَّكِي عَلَى فِرَاشِهِ يَنْظُرُ فِي عِلْمِهِ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ اَلْعَابِدِ سَبْعِينَ عَاماً/ قال رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله مَنْ خَرَجَ مِنْ بَيْتِهِ يَلْتَمِسُ بَاباً مِنَ اَلْعِلْمِ كَتَبَ اَللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ ثَوَابَ نَبِيٍّ مِنَ اَنْبِيَاءِ بنی اسرائیل ۱۲۸۵/ راوی عن ابی عبدالله مَنْ أَرَادَ اَلْحَدِيثَ لِمَنْفَعَةِ اَلدُّنْيَا لَمْ يَكُنْ لَهُ فِي اَلْآخِرَةِ نَصِيبٌ وَ مَنْ أَرَادَ فی اَلْآخِرَةِ أَعْطَاهُ اَللَّهُ خَيْرا صدق فی ۱۲۸۵/ قال علیه اسلم الطالبُ العِلم اَعطاهُ الله بِكُلِّ حرف و یسمعُ یکتبُ مَدینهُ فی الجنه و اَحبه الله فی سنه ۱۲۸۵

کتابخانه

در طبقه دوم جبهه غربی، اتاقی مزین به نقاشی و گچ‌بری بجای مانده که با پنجره به بالکن طبقه فوقانی حجره را می‌یابد. اتاقی که ازاره آن مزین به طرح گل نیلوفر به‌صورت واگیره‌ای به رنگ طلایی و قهوه‌ای است. دو قوس پنج او هفت، جرز اصلی سقف بوده که دارای کتیبه گچ‌بری و نقاشی‌اند. پای طاق با دو ردیف قطاربندی و دیواره‌ها با طاقچه طراحی و اجرا شده‌اند. دیواره‌های اتاق با گل و مرغ بر زمینه طلایی نقاشی شده‌اند. کاربندی زیبایی از پاطاق شروع‌شده، همراه پتکانه به شمسه میانی آسمانه سقف می‌رسند (مجموعه تصویری ١٦) (جدول ۱۱).

مجموعه تصویری ۱۶: کتابخانه قدیمی مدرسه.(جداره، قوس و سقف) (همان)

جدول ۱۱: کتیبه بر قوس‌های پنج او هفت جرز سقف به‌صورت آینه‌ای و تکرارشونده (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن	مضمون	خط	رنگ خط	نمونه تصویر
۱	قوس جرزهای میانی بر نقش ستاره ایرانی	لااله‌الاالله محمد رسول‌الله علی ولی‌الله/ یا الله یا محمد یا علی یا جبار/ الله رب العلمین	شهادتین شیعی	بنایی در گره هشت و بازوبندی	طلایی بر زمینه لاجورد	
۲	قوس میانی در نقش لوز بازوبندی	الله	نام خداوند	بنایی	طلایی بر نارنجی	
۳	لوز بازوبندی	سنه ۱۳۲۰	احداثی			

مسجد و مدرس جبهه جنوبی

از ورودی صحن عتیق به مدرسه، هشتی وجود دارد که با کاشی‌کاری در دوره معاصر بازسازی شده است. کاشی‌های قبلی متعلق به دوره صفوی و از نوع زیر لعاب بوده‌اند که تعدادی از آن‌ها در ساختمان میراث فرهنگی مشهد نصب شده است. تزیین این کاشی‌های ملون، گل‌های ختایی شامل گل کوکب و چندپَر است. بر حاشیه برخی از کاشی‌ها کتیبه‌هایی به خط نسخ مشاهده شد که شامل سوره اخلاص، نصر، تسبیحات اربعه و صفات خداوند است (تصویر ۱۷). در این بخش چهار سکو برای نشیمن‌گاه، دو ورودی به مسجد و مدرس و دو دیگر راهرو ارتباطی جنوبی شمالی به فضای صحن مدرسه است. جرز بین طاق‌های هشتی، لچکی آن‌ها و کتیبه پاطاق و سقف مقرنس با عناصر گیاهی و اسلیمی بر زمینه لاجوردی و فیروزه‌ای، کاشی‌کاری شده است (تصویر ۱۸).

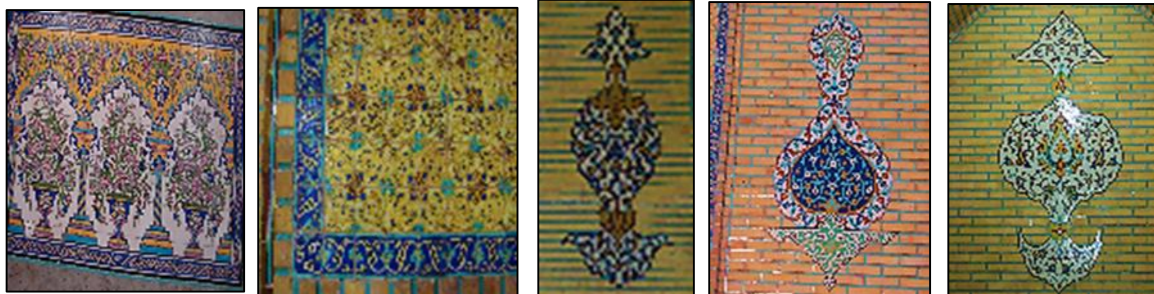

تصویر ۱۷: پایین: کاشی‌کاری زیر لعاب دوره صفوی، هشتی وردی از صحن عتیق، محل نگهداری: اتاق مدیرکل واقع در ساختمان اصلی سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی خراسان، سمت چپ: آسمانه هشتی ورودی

کتیبه به سوره فجر مزین است که مذمت دنیا در آن مورد تأکید بوده و طبق احادیث آن را مربوط به امام حسین(ع) می‌دانند. در دو سوی غربی و شرقی هشتی، مسجد و مدرس تعبیه شده که کاملاً بازسازی شده است. تزیینات آن شامل کتیبه‌های قرآنی و احادیث، قابه‌های اسلیمی در میان بافت آجری جداره، نوار عریض کاشی در جرز قوس‌ها، کاربندی با تزیین آجر و کاشی در فضای بین قوس‌ها و گلدان‌های گل فرنگ در ازاره است (تصویر ۱۸ و ۱۹). کتیبه‌ها در مسجد و مدرس در بالای ازاره شامل الحکم لله الملک لله و الله‌اکبر خمینی رهبر به کوفی گلدار و پیشانی طاق اول، سرتاسر جداره‌ها و فرم قوس پنج او هفت در نمای شرقی و غربی فضاها است (جدول ۱۲).

تصویر ۱۸: نمای داخلی مسجد و مدرس در جبهه جنوبی (همان)

مجموعه تصویری ۱۹: تزیینات کاشی در مدرسه و مدرس جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر

جدول ۱۲: کتیبه‌های مسجد و مدرس جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	مکان	محل	متن	مضمون	خط	رنگ خط
۱	مسجد و مدرس	بالای ازاره	الحکم لله الملک لله/ الله‌اکبر خمینی رهبر	مالکیت خداوند/ شعار انقلابی	کوفی گلدار	لاجورد بر زمینه فیروزه‌ای
۲	مسجد	پیشانی طاق اول به‌صورت سرتاسر	بقره ۴۲ و ۱۱۵ و ۱۴۴، اسراء ۷۸ و ۸۰، توبه ۷۲ و ۱۰۸، جن ۱۸، ق ۳۱، احزاب ۱۷، لقمان ۳۲، عنکبوت ۴۵، روم ۲۲ دیواره غربی مزمل ۲۰ و دیواره شرقی نور ۳۵-۳۷		ثلث	سفید بر زمینه لاجورد
۳	مدرس		۱/ سیمای پرهیزکاران. انذار در پیروی از نفس. قسط خداوند. عفاف. پند اخلاقی و بزرگداشت علم. علم و حلم مکمل هم‌اند. زنده‌بودن عالم. در جود و عدم منت نهادن.			

۱-الا و اِن التقوی مَطایا ذُللٌ حُمِلَ علیها اهلها و اعطوا امتها فاوردتهم الجنه و الا اَن الخطایا شمس حُمِلَ علیها اهلها و خُلِعَت لجومها فاوردهم النار/ الایثار شمه الابرار و الاحتکار شمه الفُجار/ و قال علیه السلم اِن اخوف ما اخاف علیکم اِتباعَ الهوی. طول الامل فاما اتباعُ الهوی فَیَصُدُ عن الحق و اما طول الامل فینسی الاخره/ العقل یصلح الرویه العدل یصلح البریه/ آل عمران ۱۸/ الحظ للانسان الا فی ذن النفسه و فی اللسان لغیره/ و قال الامام علیه الصلوه و السلام الحیاءُ قرین العفاف فی سنه ۱۴۰۲ ه/ الدنیا مُطلَّقَه الاکیاس/ العلم افضل شرف و العمل اکمل خلف/ قال علیه‌السلام العقل کب العلم و العلم مرکب الحلم العلم اصل کل خیر و الجهل کل اصل شر ۱۴۰۲/ قال علی الدنیا دار الاشقیا و الجنه دار الاتقیاء/ و قال علیه‌السلام الجنه غایه السابقین النار غایه المُفرِّطین صدق امیرالمومنین/ النفاقُ اخُ الشِّرک الغیبه شر الاقلّ/ العالم حیّ و اِن کان میتا الجاهل میت و ان کان حیا و قال کلِّ وعاءیضیق بما فیه الوعاء والعلم فانه یتسع/ الجودُ من کرم الطبیعه و المَنُّ مُفسده الصنیعه/ و عنه علیه‌السلام الدین شرف النستبین النیه الصالحه احد العملین والعلمُ احدیَ الحیاتین صدق.

دیواره شرقی سوره حشر تا آیه ٦ و جداره غربی سوره مدّثر

دسته‌بندی کتیبه‌ها در مدارس میرزا جعفر و خیرات‌خان

آنچه گذشت، سادگی تزیینات مدرسه خیرات‌خان و تزئینات متنوع مدرسه میرزا جعفر را عیان نمود. در دو بنای مذکور، تزیینات از عهد صفوی سردرِ مدرسه خیرات‌خان تا دوره معاصر- جداره‌های بیرونی دو مدرسه، هشتی ورودی و مسجد و مَدرَس جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر- را می‌توان دید. خطوط مورد استفاده به ترتیب فراوانی و اهمیت شامل ثلث، کوفی گلدار، کوفی بنایی و درنهایت نستعلیق است. قلّت کتیبه‌های مدرسه خیرات‌خان، بن‌مایه‌های آن را محدود به اسامی خداوند، نام امامان، آیات فتح و پیروزی، احادیث مرتبط با علم‌آموزی و کتیبه‌های احداثی نموده که در دوره انقلاب اسلامی مضامینی در بزرگداشت علم بدان افزوده شده است. این موضوع در کتیبه‌های مدرسه میرزا جعفر، با تنوع گسترده‌ای مواجه می‌گردد که عمدتاً حول مسئله علم، سخن رفته است. کتیبه‌های قرآنی بسیار، مرتبط با آموختن علم و شرافت آن، شهادتین شیعی و شعار انقلابی در دوره معاصر، جداره‌ها را مزین نموده است. به‌صورت کلی مضامین کتیبه‌ها را می‌توان در هشت قالب بیان نمود.

۱. احداثی و تاریخی: کتیبه‌های تاریخی عمدتاً بر ورودی دو مدرسه و یا بر پیشانی ایوان خبر از تاریخ ساخت و یا مرمت بنا می‌دهد.کتیبه‌های طوماری کاشی‌کاری در این حیطه، به ثلث و با رنگ اکر بر جداره‌ها نقش بسته است. البته باید ذکر نمود که در پایان بسیاری از کتیبه‌ها، تاریخ به‌صورت

عددی آمده است. گاهی در قالب کار مرمتی مثل ابتدا و انتهای قوس ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر با خط نستعلیق به نام و سال مرمت اشاره شده است. آنچه در این نوع کتیبه‌ها بیشتر خودنمایی می‌کند دوره تاریخی و نام شاه‌عباس دوم در مدرسه خیرات‌خان و ناصرالدین‌شاه در مدرسه میرزا جعفر می‌باشد. اگرچه نباید مغفول افتد که متناظر نام ناصرالدین‌شاه قاجار در پیشانی ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر- در دوره انقلاب اسلامی با سوره کوثر جایگزین شده است- نام محمدناصر خان قاجار ظهیرالدوله که امور فرمانفرمایی خراسان را بر عهده داشت ذکر شده که قابل‌تأمل می‌باشد. ناصرالدین‌شاه در ۱۲۸۴ ق وارد مشهد شده که پس از یک روز میرزا محمدخان سپهسالار، والی خراسان به‌صورت مشکوکی می‌میرد و محمدناصر خان که پیشکار شاهزاده سلطان حسین میرزاست بر جای او تکیه می‌زند (افشارآرا، ۱۳۸۰: ۵۴۲). «ظاهراً در این هنگام شاه حکومت‌ها را به حراج گذاشته بود و هر کس پول بیشتری پرداخت می‌کرد موفق به گرفتن فرمان ولایت از او می‌شد» (همان: ۵۴۵).

۲. نام افراد: در قالب بانی بنا، کاتب، کاشی‌کار و مرمت‌گر آمده است. در مدرسه خیرات خان فقط نام خیرات‌خان در ۱۰۵۷ق و محمد بن فتح‌الله موسوی حسینی کاظمی یعنی بانی و تمام‌کننده بنا آمده است. در دوره ناصری تعمیرات اساسی در مدرسه میرزا جعفر اتفاق می‌افتد و نام کسانی چون محمدحسین شهید مشهدی، کتیبه‌نویس شهیر قاجاری در حرم رضوی، استاد محمدحسین کاشی‌پز قزوینی و علی‌اکبر معمار کاشانی آمده است.

۳. آیات قرآنی: آیات بسیاری بر جداره‌های مدارس به‌ویژه میرزا جعفر نقش بسته است؛ شامل سوره‌های کوثر، اخلاص، مدثر، فجر و علق و آیاتی از سوره‌های نصر، بقره (آیه‌الکرسی و سایر آیه‌ها)، نور، مائده، نمل، طه، مزمل، آل‌عمران، اسراء، توبه، جن، عنکبوت، لقمان، احزاب و الرحمن. عمده کتیبه‌های به‌کاررفته بر جداره بیرونی مدرسه میرزا جعفر و مسجد جبهه جنوبی مدرسه است که بر جایگاه علم و شرافت آن و سیمای پرهیزکاران تأکید و تکیه دارد.

۴. پند حکیمانه در باب علم: بیشترین فراوانی کتیبه‌ها مربوط به این حوزه است. بزرگداشت و شرافت علم، جایگاه علم و عالم، فریضه بودن علم‌آموزی، نسبت عالم و عابد، علم و حلم، اقسام علم و دسته‌بندی مردم بر این مبنا، تکریم سخاوت و جود، عفاف، تمجید علم و بیزاری از نادانی، سکوت و علم‌آموزی مداوم و تأکید بر بی‌ارزش بودن علم بدون عمل مضامین احادیثی است که به پیامبر(ص)، حضرت علی، امام حسین، امام باقر(ع) و امام صادق(ع) منتسب‌اند. عمده کتیبه‌های مربوط به علم در حوزه احادیث، بر جداره‌های مدرسه میرزا جعفر نقش بسته است. جداره‌های درون و بیرون بنا غیر از ایوان‌ها و جداره‌های بیرونی مدرسه خیرات‌خان بیشتر حاوی احادیث‌اند؛ اگرچه از آیات قرآنی مرتبط با علم در جداره‌های بیرونی مدرسه میرزا جعفر نباید غافل ماند. کتیبه‌های سردرِ ورودی فعلی مدرسه میرزا جعفر و دَرِ شمالی مدرسه خیرات‌خان و انتشارات دانشگاه علوم رضوی، احادیثی از امام باقر، امام صادق(ع) و امام علی(ع) در بزرگداشت علم و مذمت دنیا بر خود دارند.

۵. نام امامان: در مدرسه خیرات‌خان نام ایشان در لچکی ایوانچه‌ها و در مدرسه میرزا جعفر در ایوان جنوبی و شمالی با خط بنایی و در نمای ایوان جنوبی در قالی صلوات بر دوازده امام مطرح شده است.

۶. اسماءالحسنی: بیشتر لچکی ایوانچه‌های مدرسه خیرات‌خان را به خط ثلث و نستعلیق مزین نموده و در قالب کوفی بنایی بر ایوان‌های مدرسه میرزا جعفر، گچ‌بری گردیده و نیز مالک بودن خداوند در بالای ازاره مسجد و مدرس مدرسه، به کوفی گلدار متذکر شده است.

۷. شهادتین: بیشترین کاربرد را در کتابخانه قدیمی- واقع در جداره غربی- مدرسه میرزا جعفر و نیز ایوان‌های مدرسه به خط کوفی، گچ‌بری شده است.طراحی کتیبه‌های مذکور- جدول ۵، ۷ و ۱۱- ترکیب‌بندی استخوان‌داری ندارد که احتمالاً به‌واسطه شتاب و عجله در اتمام کار بوده است. کتیبه‌های کوفی مذکور به صورتی نامنظم و گاه ناخوانا، طراحی و اجرا شده و روند خاصی برای پیوستگی سلسه‌وار حروف نمی‌توان یافت.

۸. شعار انقلابی: این کتیبه‌ها مربوط به دوره انقلاب اسلامی است که در بازسازی‌های اخیر در مسجد و مدرس مدرسه میرزا جعفر در قالب الله‌اکبر خمینی رهبر، بالای ازاره را به کاشی‌کاری آراسته است.

نتیجه‌گیری

تعلیم و تعلم از آموزه‌های اساسی دین اسلام می‌باشد و در آیات و روایات مورد تأکید واقع شده است. از این رو از دوره سلجوقی تا صفوی و به‌ویژه از قرن دهم هجری به بعد، ساخت مدارس مورد توجه بیشتری قرار گرفت. در مشهدِ عصر صفوی به‌واسطه مسائل سیاسی و مذهبی، مدارس زیادی در راستای گسترش علوم ساخته شدند. آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت، تزیینات دو مدرسه خیرات‌خان و میرزا جعفر در حریم کنونی حرم مطهر می‌باشد. تزیینات این دو مدرسه از عصر صفوی تا دوره انقلاب اسلامی انجام و یا مرمت شده است. در جواب سؤال اول باید گفت دو مدرسه عمدتاً به کاشی‌کاری و سپس گچ‌بری و نقاشی مزین شده‌اند. بیشترین خط مورد استفاده ثلث و کوفی گلدار بر روی کاشی، بعد کوفی بنایی در ایوان‌ها و اتاق کتابخانه مدرسه میرزا جعفر؛ البته از نظر کیفیت طراحی، متوسط و در برخی موارد به دلیل شتاب در اتمام کار، نازل اجرا شده است. کتیبه‌های نستعلیق مربوط به مرمت و یا ساخت در دوره معاصر است که کمترین فراوانی را داراست. ختایی و اسلیمی جداره‌های بناها را در قالب قاب پنجره و درگاه آراسته است. نقاشی‌های گل و مرغ قاجاری، بر اتاق کتابخانه مدرسه میرزا جعفر نقش بسته و گره هندسی لچکی ایوان و پنجره‌های ورودی مدرسه خیرات‌خان را زینت داده است. در جواب سؤال دوم می‌توان محتوای کتیبه‌ها را در هشت گروه جای داد. آنچه مهم است تنوع کتیبه‌های برجای‌مانده از دوره صفوی تا دوره انقلاب اسلامی است. مسلم است که در انجام مرمت و یا بازسازی آثار، شاید تعدادی از کتیبه‌ها تغییر نموده که شاهد آن کتیبه ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر است که سوره کوثر بجای کتیبه قاجاری با نام ناصرالدین‌شاه قاجار جایگزین شده است. به‌صورت کلی باید عنوان کرد نام پادشاهان و اشاره به نام بانیان از ویژگی‌های کتیبه‌نگاری در دوره صفوی و قبل آن است. در عصر قاجار مدرسه میرزا جعفر، احتمالاً به دلیل بزرگی و هم‌جواری با حرم مطهر، مورد توجه حاکم وقت خراسان قرار می‌گیرد که نام ایشان در پیشانی ایوان جنوبی، خبر از اعتلای جایگاه بانی در عصر قاجاری می‌دهد. عمده کتیبه‌های برجای مانده در این مدرسه از لحاظ مضمونی تغییر نیافته و متمرکز بر جایگاه رفیع علم‌آموزی است. این موضوع، در قالب‌های مختلف احادیث و تا اندازه‌ای آیات مورد تأکید واقع شده است. نکته قابل‌ذکر اینکه شاید کتیبه‌نویس با زیرکی از جایگاه سخاوت، خیر در دانستن حلال و حرام و تأکید ویژه‌بر ارزش داشتن علم در کنار عمل و کردار بدان، شرایط اجتماعی دوره قاجار را مورد نقد قرار داده است؛ اگرچه بسیار ظریف و در کتیبه‌های فرعی بدان اشاره شده است. در عصر پهلوی بیشترین مرمت در مدرسه خیرات‌خان انجام شده و اسماء الحسنی و نام امامان در دستور کار قرار دارد. در دوره انقلاب اسلامی نیز بر جداره‌های بیرونی دو مدرسه عمدتاً آیات قرآنی، احادیث در بزرگداشت علم و در مدرسه و مسجد مدرسه میرزا جعفر، از اشعار انقلابی و یا سوره فجر در هشتی ورودی از سمت صحن عتیق استفاده شده است که به نحوی یادآور مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم را چون قیام امام حسین(ع) در ذهن متبادر می‌نماید.

فهرست منابع

۱. احتشام کاویانیان، محمد. (۱۳۵۴). ***شمس الشموس یا انیس النفوس***. مشهد: آستان قدس رضوی.

۲. آقاملایی، ایرج. (۱۳۸۴). ***تاریخچه آموزش‌وپرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان***. مشهد: مرندیز.

۳. افشارآرا، محمدرضا. (۱۳۸۰). ***خراسان و حکمرانان یا تاریخ استانداری خراسان از آغاز تا پایان عصر قاجاریه***. مشهد: محقق.

۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). ***مطلع‌الشمس***. تهران: آبان.

۵. باقری، ابراهیم. (۱۳۸۰). «بررسی و تحلیل مدارس صفوی در مشهد» ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد***. تهران: دانشگاه تهران.

۶. عالم‌زاده،بزرگ (۱۳۹۳) **دائره‌المعارف آستان قدس رضوی مشهد**. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

۷. پسندیده، محمود. (۱۳۷۸). «گزارشی فشرده از مدرسه علمیه خیرات‌خان». ***مشکوه***. (شماره ۶۵-۶۲)، ۳۹۵-۳۸۷.

۸. پسندیده، محمود. (۱۳۸۰) «مدارس علوم دینی مشهد در دوره تیموری و صفوی». ***وقف میراث جاویدان***. (شماره ۳۶-۳۵)، ۴۶-۳۹.

۹. پسندیده، محمود و همکاران. (۱۳۸۵). ***حوزه علمیه خراسان***. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۰. حاجی‌قاسمی، کامبیز (۱۳۷۹) ***گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری ایران (مدارس)***. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۱. خامنه‌ای، سید علی. (۱۳٦۵). ***گزارشی از سابقه تاریخی و اوضاع کنونی حوزه علمیه مشهد***. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۲. خراسانی، محمد هاشم. (۱۳۸۸). ***منتخب التواریخ***، تهران: اسلامیه.
۱۳. سمیعی، امیر، و همکاران. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی سیر تحول ساختار و نقش‌مایه‌های مدارس دوره‌های تیموری و صفوی، شهر مشهد». ***پژوهش هنر***، (شماره ۷)، ۷۴-٦۱.
۱۴. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳٦٦). «آموزشگاه‌های ایران اسلامی و سازمان آن‌ها». ***آموزش‌وپرورش***. (شماره ٦-۵)، ۴۲-۲۲.
۱۵. فاضل، محمود. (۱۳۵۰). «مدارس قدیم مشهد (مدرسه میرزا جعفر)». ***وحید***. (شماره ۹۹)، ۱۷۷۷-۱۷۷۳.
۱٦. ماهوان، احمد. (۱۳۸۳). ***تاریخ مشهدالرضا***. مشهد: ماهوان.
۱۷. متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۸۴). ***تاریخچه آموزش‌وپرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی***. مشهد: مرندیز.
۱۸. محمد، مهریار. (۱۳۷۸). ***اسناد تصویری شهرهای ایرانی در دوره قاجار***. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۹. مقری، علی‌اصغر. (۱۳۵۷). ***بناهای تاریخی مشهد***. مشهد: پارت.
۲۰. ملازاده، کاظم. (۱۳۸۱). ***دائره‌المعارف بناهای تاریخی ایران، مدارس و بناهای مذهبی***. تهران: سوره مهر.
۲۱. هیلنبراند، رابرت. (۱۳۸۰). ***تاریخ ایران دوره صفویان***. ترجمه یعقوب آژند. تهران: جامی.